

Əlyazması hüququnda

NAMIQ ƏLİŞAH OĞLU KƏRİMOV

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ÇAR RUSİYASININ
NEFT SİYASƏTİ

İxtisas: 5503.02 – “Vətən tarixi”

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

*Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Azərbaycanın yeni tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbər:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

H.N.Həsənov

Rəsmi opponətlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

K.K.Şükürov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

A.Ş.Şahmuradov

Aparıcı təşkilat – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 55.09.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının « _____ » _____ 2015-ci il tarixli iclasında saat _____ da keçiriləcəkdir

Ünvan: AZ1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya ilə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar

Avtoreferat « _____ » _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XIX-XX əsrin əvvəllərində çarizmin neft siyasəti vətənimizin böyük bir hissəsinin - Şimali Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında dərin iz buraxmış, bir sıra sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin gedişatına ciddi təsirlər göstərmişdir. Elə bu baxımdan da, həmin siyasətin mütəbər mənbələr əsasında obyektiv şəkildə öyrənilməsi, bu siyasəti şərtləndirmiş amillərin aşkarlanması, sözügedən məsələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrinin dəyərləndirilməsi müstəqillik dövründə qeyri-elmi marksist-leninçi ideologiyasından azad olmuş müasir Azərbaycan tarixinin ən aktual mövzuları və vəzifələrindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, Ümummilli Lider H.Ə.Əliyev XIX-XX əsrlər tarixini öyrənməyi tarix elminin ən prioritet vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Buna görə də Ümummilli Lider H.Ə.Əliyev Azərbaycan nefti haqqında söyləmişdir: “Azərbaycan qədim dövrlərdən neft diyarıdır, neft və qaz kimi təbii sərvətlərə malikdir. Azərbaycanda neftin çıxarılması, ondan istifadə edilməsi, neftin emal olunması böyük tarixə malikdir”.¹

XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında neft sənayesi və onun tarixi demək olar ki, müstəsna şəkildə elə Bakı neft sənayesi və onun tarixidir. Sənayenin bu sahəsinin ilk qədim yerli kökləri olsa da, onun tədqiqat üçün seçilmiş dövrdə çoxun inkişafı ümumrusiya zəminində baş verməkdən daha çox ümumdünya əhəmiyyətinə malik idi. Bakı neft rayonu dünya neft hasilatının iki ən başlıca mərkəzindən biri idi; digər belə bir rayon ABŞ-da idi. Rusiya mütləqiyyəti və onun neft siyasətinə gəldikdə isə çar hökumətinin bütün arzu-istəyi fəvqəl neft gəlirlərindən pay götürmək cəhdlərində müncər edirdi. Səhsiz-hesabsız feodal qalıqları toruna bürünmüş Rusiya mütləqiyyəti Bakı rayonunda neft istehsalatını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik deyildi və ona görə də o, gəlirlərin çox böyük hissəsinə əksəriyyəti xarici kapitalla məxsus olan müxtəlif neft şirkətlərinə vermək məcburiyyətində qalırdı.

Başqa sözlə deyilsə, bu problemin aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, çarizmin neft siyasətini öyrənmədən bu rejimin Şimali Azərbaycanda yeritmiş olduğu müstəmləkəçilik siyasətinin tam mənzərəsini yaratmaq qeyri-mümkündür. Çar Rusiyasının siyasətində Bakı nefti amilinin araşdırılması həmçinin tədqiq olunan dövrdə bu bölgədə baş vermiş bütöv bir sıra siyasi, iqtisadi və ictimai proseslərin qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmağa imkan verir.

Bu mövzu ona görə bu günədək öz elmi aktuallığını qoruyub saxlayır ki, müasir dövrdə də neft Azərbaycanın ən başlıca təbii sərvətlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Lakin bu gün neft vətənimizin sərvətlərini vəhşicəsinə çapıb-talayan çar, sonra isə sovet Rusiyasının asılılığından xilas olmağa nail olmuş, öz dövlətçiliyini bərpa etmiş azad Azərbaycan xalqı bu qiymətli sərvətləri

¹ Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Azərbaycan, 1997, s.18

vətin tamhüquqlu sahibinə çevrilmişdir.

Bu gün neft Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün əsas iqtisadi vasitələrdən biridir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Mövcud dissertasiya araşdırmasının xronoloji çərçivəsi XIX-XX əsrin əvvəlləri ilə hədudlanır ki, bu da, çarizmin Şimali Azərbaycandakı ağılığı tarixi ilə bilavasitə bağlıdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin heç bir problemi neft məsələsi qədər geniş şəkildə öyrənilməyibdir. Lakin Azərbaycan milli tarixşünaslığında bilavasitə çarizmin neft siyasətinə aid bütövlükdə və sistemli şəkildə araşdırılmış fundamental əsər indiyədək yoxdur. XIX-XX əsrin əvvəlləri Rusiya tarixşünaslığı neft sənayesi və onun tarixinin ayrı-ayrı süjet və məsələlərinə kifayət qədər geniş diqqət ayırmışdır. Həmin dövr Rusiya tarixşünaslığına aid olan əsərlərdə¹ xeyli faktoloji materiallar var və bu əsərlər isti-isti baş vermiş hadisələrlə “daban-dabana” ziddiyyət təşkil edir, onlar üçün hadisələrə, problemlərə və bunların ayrı-ayrı təzahürlərinə necə deyirlər “içəridən baxış” səciyyəvidir.

Sovet dövrü Rusiya tarixşünaslığının bütöv bir sıra əsərlərində Bakı neft sənayesi inkişafının müxtəlif məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Belə tədqiqatlara S.M.Lisiçkinin,² V.A.Pritulayevin,³ V.A.Nardovanın,⁴ L.E.Şepelyevin,⁵ A.A.Fursenkonun,⁶ B.V.Ananiçin,¹ V.İ.Frolovun,² L.Eventovun,³

¹ Менделеев Д.И. Нефтяная промышленность в Североамериканском штате Пенсильвания и на Кавказе. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. польза», 1877; Владыкин М.В. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Москва: 1885; Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис: Типография Канцелярии Главноначальствующаго гражданского частью на Кавказе, 1890; Оль П.В. Русская нефть и ее государственное значение // Море, 1905, № 17; Симонович В. Нефть и нефтяная промышленность в России. Санкт-Петербург: тип. Ю.Н.Эрлих, 1909; Глушков И.Н. Земельный вопрос на Абшеронсково полуострове. Санкт-Петербург: 1912; Першке Л.Л., Першке С.Л. Русская нефтяная промышленность, ее развитие и современное в статистических данных. Тифлис: 1913.

² Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостехиздат, 1954.

³ Пritула В.А. Транспорт нефти и газа. Москва: 1948, Гостехиздат.

⁴ Нардова В.А. Монополистические тенденции в нефтяной промышленности в 80-х гг. XIX в. и проблема транспортировки нефтяных грузов // Монополии и иностранный капитал в России. Москва-Ленинград: АН СССР, 1962, сс. 59-93; Нардова В.А. Начало монополизации Бакинской нефтяной промышленности. Очерки по истории экономики и классовых отношений в России кон. XIX – нач. XX вв. Москва-Ленинград: Наука, 1964; Нардова В.А. Начала монополизации нефтяной промышленности России. Ленинград: Наука, 1974.

⁵ Шепелев Л.Е. Акционерное учредительство империализма // Из истории империализма, Москва-Ленинград: 1959 сс 134-183.

⁶ Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика 1880-1918 гг. Москва-Ленинград: Наука, 1965; Фурсенко А.А. Династия Рокфеллеров. Москва: Наука, 1970.

M.Y.Qefterin⁴ və b. əsərlərini misal gətirmək olar. Bu müəlliflərdən A.A.Fursenko XIX əsrin sonlarında yaradılmasına dövlətin fəal surətdə dəstək verdiyi ilk neft inhisar birliklərinin təşkilat xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir. M.Y.Qefterin⁵ qələminin məhsulu olmuş əsərlərdən birində neft sənayesində dövlətin və inhisarçı kapitalın qarşılıqlı münasibəti çarizmin torpaq siyasətinin analizinin fonunda tədqiq edilir.

Y.İ.Lifşinin kitabında⁶ isə Rusiyada fəaliyyət göstərmiş inhisarlar haqqında da maraqlı məlumat var. Lakin müəllif əsas diqqətini neft inhisarlarının, onların müxtəlif qurumlarının siyasətinə yönəldərək çarizmin neft siyasətini, o cümlədən də inhisarlara münasibətdə mövqeyini kölgədə saxlamışdır.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı süjetlərinə Azərbaycan tarixşünaslığında da toxunulmuşdur. Bizim sələflərimizin nəşrləri çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütmüş olduğu neft siyasəti tarixinin öyrənilməsi baxımından çox müsbət rol oynamışdır.

XX əsrin ortalarında mərhum akademik Ə.S.Sumbatzadə⁷ XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda neftin hasilatı, emalı, istehsalat texnikası, nəqli və neft sənayesi tarixinin bir çox digər məsələlərinin araşdırılması işinə ciddi töhfələr vermişdir.

Bu baxımdan AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum M.Ə.İsmayılovun əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək zəruridir. Bakı, Tbilisi, Sankt-Peterburq və başqa arxiv mənbələrindən toplanmış zəngin materiallar əsasında yazılmış həmin əsərlərdə⁸ M.Ə.İsmayılov Şimali Azərbaycan neft sənayesində müqəitə sistemi, onun məğzi və ləğvi, Azərbaycan neftinin həm diyarın, həm də bütövlükdə, Rusiya imperiyasının sosial-iqtisadi strukturunda oynadığı möhtəşəm rolunu hərtərəfli şəkildə işıqlandırmışdır.

Bu mövzunun araşdırılmasında, xüsusən də çar hökumətinin neft inhisarlarına münasibətinin öyrənilməsində S.S.Əliyarovun "Birinci Dünya

¹ Ананьич Б.В. Русское самодержавие и внешние займы // Из истории империализма России, Москва-Ленинград: 1959, сс. 183-219.

² Фролов. В.И. Экономика нефтяного хозяйства. Москва-Ленинград: изд-во, Совета нефтяной промышленности, 1928.

³ Эвентов Л. Иностраный капитал в нефтяной промышленности России (1874-1917). Москва-Ленинград: Изд-во «Плановое хозяйство», 1925.

⁴ Гефтер М. Я. Земельная политика царизма в Азербайджане и захват крупным капиталом нефтяных месторождений (кон. XIX - нач. XX вв.) Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России (Сб. статей к 75-летию акад. И. М. Дружинина), Москва: 1968, сс 380- 396.

⁵ Yenə oğada, s. 380- 396

⁶ Лившин Я. И. Монополии в экономике России. (Экономические организации и политика монополистического капитала). Москва: Соцэкгиз, 1961.

⁷ Сумбатзаде А. С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во Акад. Наук Аз. ССР, 1964, 501 с.

⁸ İsmayılov M. A., İbrahimov M.C. Azərbaycan neft sənayesinin inqilaba qədərki tarixi. Bakı: Elm, 1991, s.78-79.

müharibəsi dövründə Azərbaycanda neft inhisarları”¹ adlı əsərinin bizə böyük köməyi olmuşdur. İnhisar birliklərinin siyasi konsolidasiyası, inhisarçı qurumlarla dövlət strukturları arasında qovuşma, çulğalaşma proseslərinin getməsi haqqında müəllifin adı çəkilən əsərdə elmi dövriyyəyə gətirdiyi materiallar xüsusilə qiymətlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin 2003-cü ildə nəşr olunmuş «Каспийская нефть Азербайджана» əsəri Azərbaycan neft sənayesi tarixinə və tarixşünaslığına böyük töhfədir.

Azərbaycan milli tarixşünaslığının bütöv bir sıra əsərlərində² də çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütdüyü neft siyasəti haqqında bəzi məlumatlar vardır. Lakin əsas tədqiqat mövzu və məqsədləri başqa olan həmin əsərlərdə çarizmin neft siyasəti, təbii ki, xüsusi tədqiqat obyektini rolunu oynamamışdır və oynaya da bilməzdi. Çünki, artıq qeyd edildiyi kimi, bu əsərlər yaxın olsa da, başqa mövzuların tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan milli tarixşünaslığında bütöv bir sıra məqalələr³ də var ki,

¹ Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку: Изд. АГУ, 1974, 232 с.

² Садыкзаде Р.М. Проникновении английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана (1896-1914) – Автореф. дис.канд. ист. наук. Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт Истории. Баку: 1967; Ибрагимов М.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, Елм, 1984; Vəliyev. T.T. Azərbaycanın sənayesi və proletariati imperializm dövründə. Bakı: Elm, 1987; Səlimov Ş.D. Azərbaycan neft sənayesində torpaq məsələsi; Самедов В. Нефть и экономика России 80-90-х гг. XIX в. Баку: Элм, 1988; Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Баку: БГУ, 1991; Мурадалиева Э.Б. Монополистический капитал в Северном Азербайджане (Сб. документов). Баку: Изд. АГУ, 1989; Мурадалиева Э.Б. «Обзор бакинской нефтяной промышленности» как массовый источник о монополизации // Azərbaycan arxivı, Баку: 1980 № 1, с. 141-149; Mehdiyev Ə. Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilliyin son rübündə. Bakı: Altay, 2000.

³ Мамедов А. Азербайджанское нефтяное хозяйство до отмены откупной системы (1800-1872) // Историк-марксист, кн. 4, 1936, Правда; с. 98-112; Волобуев П.В. Из истории монополизации нефтяной промышленности дореволюционной России (1903-1904 гг) // Исторические записки Института Истории АН СССР. Отв. Ред. А.Л. Сидоров. Москва:Наука, 1955, №52, с.80-111; Ахундов Б.Ю. К вопросу об иностранном капитале в дореволюционной Бакинской нефтяной промышленности // Известия АН Азерб. 1953, № 4, с.77-99; Ахундов Б.Ю. Развитие Бакинской нефтяной промышленности после отмены откупной системы // Известия АН Азербайджанской ССР, 1949, №10, с. 70-78; Тагиев Ф.А. О развитии средств связи и транспорта г. Баку в первой половине XIX в. // Известия НАНА, серия: истории, философии и права, 1998, № 1; с. 97-104; Бовыкин. В. И. Российская нефть и Ротшильды // Вопросы истории, 1978, №4; с. 27-41; Мехтиев А.Б. Отечественный капитал в нефтяной промышленности Бакинского района в 70-нач. 80-х годов XIX в. // Вестник Московского Университета, сер. истории, 1990, № 6, с. 121-123; Мир-Бабаев М.Ф., Фукс И.Г. Братья Нобели и Азербайджанская нефть (к 120-летию основания фирмы) // Химия и технология топлив и масел, 1999, № 4, с.51-58; Мурадалиева Э.Б. «Обзор Бакинской нефтяной

onlarda bizi maraqlandıran problemə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Bu tədqiqatlarda neft sənayesinin inkişafının bir çox məsələlərinə aid (neft hasili və emalı texnikasının, neft nəqli vasitələrinin inkişafı, neft sənayesinə yatırılmış kapitalın mənşəyi, tərkibi və s.) xeyli faktik materiallar vardır. Bu baxımdan xarici kapitalın neft sənayesinə axını, bu kapitalın inhisarlaşması məsələlərinə həsr edilmiş məqalələr xüsusən maraqlıdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Çarizmin neft siyasətinin tarixi üzrə sənəddi materialların əsas qatları çar Rusiyasında sənayenin bu sahəsi üzərində nəzarəti həyata keçirən və bu sahəni idarə edən dövlət idarələrinin fondlarında qorunub saxlanılmışdır.

Mövcud dissertasiyanın yazılmasında aidiyyəti dövlət strukturlarının Sankt-Peterburq şəhərindəki Rusiya Federasiyası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında, ilk növbədə də 20-ci (Ticarət və manufaktura departamenti), 23-cü (Ticarət və Sənaye Nazirliyi), 37-ci (Dağ departamenti), 561-ci (Nazirin məxfi hissə üzrə xüsusi dəftərxanası), 563-cü (Maliyyə komitəsi) və başqa fondlarında saxlanılan materiallardan geniş istifadə edilmişdir. Bu fondlarda çarizmin aksiz siyasəti, neft sənayesinin inkişafına yönəlmiş tədbirlər, neft sənayeçiləri qurultaylarının çağırılması və onların gedişi, neft boru kəmərlərinin çəkilməsi, Cənubi Qafqaz dəmir yolu işinin nizamlanması, neftverən torpaqlar, neft sənayesi üzrə səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamələrinin təsdiq edilməsi və s. haqqında çox maraqlı və qiymətli materiallar qorunub saxlanılmışdır.

1900-cü ilədək neft sənayesi müəssisələrinin yaradılması və onların fəaliyyəti üzərində hökumət nəzarətini imperiya Maliyyə Nazirliyi sistemində daxil olan Ticarət və Manufaktura Departamenti, sonradan isə yenə də həmin nazirliyin nəzdində olan Ticarət Şöbəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. 1905-ci ildə Ticarət Şöbəsi Ticarət və Sənaye Nazirliyinin tərkibinə daxil edildi. Bu şöbənin funksiyalarına yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə layihələrinin nəzərdən keçirilməsi də daxil idi. Layihələr üzrə qeydlər şirkətlərin təsisçiləri ilə razılaşdırıldıqdan sonra şöbə bu nizamnamə layihələrini Nazirlər Şurasına göndərirdi. Lakin hər hansı şirkət üçün hansısa “xüsusi imtiyazlar” nəzərdə tutulurdusa belə nizamnamə layihələri Dövlət Şurasının təsdiqinə verilirdi.¹

Ayrı-ayrı ölkələrdə, həmin ölkələrin qanunları əsasında yaradılmış, lakin Çar Rusiyasında fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin müxtəlif vəsətləri həmin təsdiq yolunu keçməli idi.

Belə materiallar daha geniş və tam şəkildə Çar Rusiyası maliyyə, habelə ticarət və sənaye nazirliklərinin fondlarında qorunub saxlanılmışdır. Bu fondlarda saxlanılan sənədlər və materiallar içərisində neft məhsulları üzərinə qoyulmuş aksiz rüsumları haqqında olan məlumat qatları böyük bir

промышленности» как массовый источник о монополизации // Azərbaycan arxivi, Bakı: 1980 № 1, c. 141-149

¹ Просыбин С.А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих в империи узаконений и правил о торговле и промышленности. Санкт-Петербург: 1910, с.26

qrup təşkil edirlər. Bu rüsumların qoyulması və yığılması üzərində rəhbərlik və nəzarət Maliyyə Nazirliyinin Qeyri-Müəyyən Rüsumlar (Neokladnıx Sborov) Departamentinin (574-575-ci fondlar) səlahiyyətində idi.

Dəmiryolu ilə neft yüklərinin daşınması tariflərinin müəyyənləşdirilməsi və magistral neft kəmərlərinin çəkilməsi ilə bağlı olan məsələlər 1889-cu ildə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Dəmiryolu İşləri Departamentinin (268-ci fond) səlahiyyətlərinə daxil idi. Bu dissertasiyanın yazılmasında həmin fondun müvafiq materiallarından istifadə edilmişdir.

Mövcud dissertasiyanın arxiv qaynaqları içərisində son dərəcə vacib yeri Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında saxlanılan materiallar tutur. Bu arxivin 44-cü və 45-ci fondlarında (müvafiq olaraq Bakı quberniya idarəsi və Bakı qubernatorunun dəftərxanası fondları) neftli torpaq sahələrinin kəşfiyyat və hasilat üçün verilməsi haqqında külli miqdarda materiallar toplanmışdır. Həmin çox zəngin arxivin 92-ci (Qafqaz dağ idarəsi) fondunda isə xəzinə torpaqlarında neft çıxarılması qaydaları, neft sənayesində iltizam (müqatiə) sisteminin ləğvi, neftverən torpaqların icarə qaydaları, neftli torpaq hərəqləri, aksiz rüsumlarının toplanması, mədənlərdə dəmiryolu nəqliyyatı işinin nizama salınması, neft kəmərlərinin çəkilməsi, neftin hasilatı və emalı, neft sənayesində müxtəlif cəmiyyətlərin (şirkətlərin) yaradılması, neft sənayeçiləri qurultayları və s. haqqında külli miqdarda müxtəlif məzmunlu və yönümlü materiallar vardır ki, neft sənayesinin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin heç bir məsələsi həmin qaynaqlarsız obyektiv surətdə tədqiq oluna bilməz.

Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, mövcud mövzunun işlənilməsi üçün Bakı neft sənayeçiləri qurultaylarının və Bakı neft firmaları nümayəndələrinin müzakirələrinin protokolları son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənədlər əsasən bu arxivin 532-ci fondunda (Bakı neft sənayeçiləri qurultayının şurası) saxlanılır.

Bununla yanaşı haqqında danışdığımız arxivin 798 (Nobel qardaşları neft hasilatı şirkətinin Bakı şöbəsi), 385 (Cənubi Qafqaz dəmiryolunun ağ neft borusu xidməti), 387-ci (Bakı ticarət limanı idarəsi) və başqa fondlarında saxlanılan müxtəlif sənədlər, materiallar, statistik məlumatlar bizi maraqlandıran problemin bütöv bir sıra süjetlərinin işıqlandırılması baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiq olunan mövzu həmçinin nəşr edilmiş müxtəlif qaynaqlara əsasən öyrənilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş bu qaynaqlar sırasından ilk növbədə Rusiya imperiyası qanunları toplusunu¹ qeyd etmək lazımdır. Bu toplularda

¹ Полное Собрание Законов Российской империи. III, т. X, 1890, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, 995 с.; Полное Собрание Законов Российской империи. III, т. XII, 1892, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, 1386 с.; Полное Собрание Законов Российской империи. III, т. XXXII, 1912, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, 1005 с.; Полное

çəmləşdirilmiş qanunlar, sərəncamlar neft sənayesinə münasibətdə çar Rusiyasında yürüdülmüş hökumət siyasətinin məğzini və məqsədini işıqlandırmağa imkan verir.

Mövcud mövzunun işlənməsində ayrı-ayrı illər üzrə müxtəlif illik statistik toplular, neft sənayeçiləri üçün məlumat kitabçaları¹ neft sənayesinin durumu haqqında qısa statistik öçerklər² və başqalarında toplanılmış məlumatlardan gen-böl bəhrələnilmişdir.

Çarizmin neft siyasətinin vergi məsələləri haqqında qiymətli məlumatlar “Bakı neft sənayesinin xülasəsi”³ adlı illik icmallarda, aksiz və başqa gəlirlərin qaynağı olan ayrı-ayrı sənaye sahələri üzrə xülasələrdə,⁴ “Rus sənayesi və ticarətinə dəstək cəmiyyətinin əsərləri”ndə,⁵ ayrı-ayrı yüksək rütbəli

Собрание Законов Российской империи- II т. XL VII, 1872, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, 1330 с.; Полное Собрание Законов Российской империи, т. XXXXXII, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия.

¹ Справочная книжка для нефтепромышленников на 1915 г. Баку: 1915, 57 с.

² Краткий очерк состояние нефтяной промышленности в 1914. Статистическое бюро Совета Съезда нефтепромышленников Тип. «Труд» 1914, 558 с.

³ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1890 г. Издание Совета съезда нефтепромышленников. Баку: Типография «Апор», 1891, 448 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1901 г., ч. II, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1902, изд. «Труд», 242 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1903 г., ч. I, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1904, изд. «Труд», 472 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1903 г., ч. III, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1904, изд. «Труд», 429 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1907 г., т. I, ч. II, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников. Баку: 1908, изд. «Труд», 485 с.; Обзоры Бакинской нефтяной промышленности за 1914 г. Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1915, изд. «Труд», 491 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1915 г. т.I, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1916, изд. «Труд», 472 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1916, Приложение. Издание Совета съезда нефтепромышленников, Баку: 1917, изд. «Труд», 493 с.; Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации. 1920-1922. Петроград: Государственный трест «Петропечать», 1926, 280 с.

⁴ Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае, служащих источником косвенных налогов и поступление акцизного по краю дохода за 1905 г. Изд. Закавказского акцизного управления Тифлис: 1905, 92 с.; Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае, служащих источником косвенных налогов и поступлений акцизного по краю дохода за 1907 г., Изд. Закавказского акцизного управления Тифлис: 1908, 98с.

⁵ Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле, т. 16. Издаются. Комитетом общества с 1872 г., выходят неопределенно частями. Редакторы: К. Скальковский, с. 1876 г. - А. Шавров, Санкт-Петербург: 1886; Труды Общества дел содействие русской промышленности и торговли, т. 17. Санкт-Петербург: Издаются. Комитетом общества с 1872 г. выходят неопределенно частями. 1886; Труды

çar məmurları¹ və idarələrinin hesabatlarında qorunub saxlanılmışdır.

Çar hökumətinin neft boru-kəmərlərinə, neftin bu kəmərlər vasitəsi ilə nəqlinə münasibətinin öyrənilməsi baxımından Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyəti nəzdindəki neft boru kəmərləri və neft işinin inkişafı tədbirləri üzrə komissiyanın əsərləri xeyli qiymətli məlumatlarla zəngindir.²

Mövcud dissertasiyada dəmir yolu və su nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi, işinin nizamlanması tədbirlərinin araşdırılması zamanı Qafqaz və ABŞ-da neft hasilatı işlərinin müqayisəli təhlilinə həsr edilmiş təsvirin,³ habelə dağ-mədən sənayesinin ayrı-ayrı sahələri üzrə ümumi xülasələrin⁴ materiallarından istifadə edilmişdir.

Nəşr olunmuş qaynaqlar, o cümlədən də çoxsaylı sənəd və materiallar, külliyyatlar içərisində “İnhisarçı kapital Rusiya neft sənayesində” adlı məcmuəni⁵ xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu məcmuə olmadan, çox güman ki, çarizmin xarici kapitalla münasibəti, neft sənayesində inhisarlaşma prosesləri, inhisarların dövlət strukturları ilə qovuşması və b. ciddi problemlərin ətraflı surətdə və tam şəkildə öyrənilməsi mümkün olmazdı.

Tədqiq etdiyimiz problem üzrə çox faydalı məlumatlara “Neftyanoe delo”, “Kaspi”, “Bakinskie izvestiya”, “Jeleznodorojnoe delo”, “Russkoe sudoxodstvo”, “Russkie vedomosti” və s. dövrü mətbuat orqanlarının səhifələrində də rast gəlmək mümkündür.

Göründüyü kimi, bütövlükdə götürüldükdə mövcud mövzunun mənbəşünaşlıq bazası xeyli genişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövcud dissertasiyanın başlıca elmi məqsədi XIX-XX əsrin əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütmüş olduğu neft siyasətini kompleks şəkildə və obyektiv olaraq tədqiq etməkdir.

Bu əsas elmi məqsəddən çıxış edən müəllif buradan irəli gələn aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin həllinə cəhd göstərmişdir:

общества для содействия русской промышленности и торговли, т. 18. Санкт-Петербург: Издаются. Комитетом общества с. 1872 г., выходят неопределенно частями. Редакторы: К. Скальковский, с 1876 г. - А.Шавров. 1886.

¹ Всеподданнейший доклад министра государственных имуществ по поездке на Кавказ в 1883, Санкт-Петербург: 1884, 101 с.

² Труды комиссии при Императорском Русском Техническом обществе по вопросу о нефтепроводе и мерах по развитию нефтяного дела в России, т. 14, Санкт-Петербург: 1885.

³ Описание разработки нефтяных месторождений в стране Америке и сравнительные условия добыча нефти на Кавказе. \ \ Сост. г. инженер А.Коншин. Тифлис: Издания Кавказского Горного управления, 1898. 252 с.

⁴ Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. Горный Департамент Категория –Техника. Санкт-Петербург: 1915.

⁵ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград: Наука, 1973, 552 с.; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1914-1917, Документы и материалы. Ленинград: Наука 1973, 551 с.

- çarizmin Şimali Azərbaycanda neftli torpaqlara münasibətdə yürütdüyü siyasətinin təkamülünü izləmək;
- çarizmin neft siyasətində vergi, xüsusən də aksiz məsələlərini nəzərdən keçirmək;
- neftin daşınmasına münasibətdə yürüdülmən rəsmi siyasəti işıqlandırmaq və bu zaman neft-boru kəmərləri vasitəsilə neftin nəqlinə xüsusi diqqət yetirmək;
- çarizmin neft sənayesindəki xarici kapitala münasibətini açıb göstərmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsası kimi tarixi yanaşma, elmi obyektivlik, tarixi tədqiqatlarda riyazi araşdırma üsulu, dünya tarix elminin və vətən tarixşünaslığının son nailiyyətləri nəzərə alınmışdır. Mənbələr öyrənilərkən, faklar və materiallar şərh edilərkən tarixi müqayisə, təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işi materialların toplanılması, təhlili, ümumiləşdirilməsi, nəticələrin çıxarılması və xronoloji ardıcılığın gözlənilməsi üsulu ilə yazılmışdır. Tədqiqat işi ideoloji istiqamət və təsirlərdən azaddır, mənbələrin gerçək tarixilik baxımından öyrənilməsi və tədqiq edilməsinə əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövcud dissertasiya XIX-XX əsrin əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütmüş olduğu neft siyasətinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə həsr edilmiş ilk tədqiqatdır. Müəllif mövzunun vacibliyi və əhəmiyyətini habelə onun indiyədək ayrıca, müstəqil, xüsusi dissertasiyanın tədqiqat obyektini olmadığını nəzərə alaraq müxtəlif qaynaqların materiallarının xeyli hissəsini ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb etməklə problemin əsas və başlıca məsələlərini nəzərdən keçirməyə, çarizmin bu sahədə yürütdüyü siyasətin Bakı neft sənayesinin inkişafına təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Dissertasiyada eyni zamanda çarizmin siyasətinin neft sənayesinin inkişafına yönəldiyini, yoxsa gələcək perspektivlər nəzərə alınmadan xəzinənin sürətli gəlirlərinə hesablandığını, habelə bu siyasətin nə dərəcədə səmərəli olduğunu aydınlaşdırmağa cəhd göstərilmişdir.

Əsərdə habelə neft sənayesi tarixinin bir sıra məlum məqamları da yenidən götür-qoy edilmiş və onlar yenidən qiymətləndirilmişdir.

Mövcud tədqiqatın müəllifi imkan daxilində obyektiv vəziyyəti, tarixi durumu əks etdirən faktların məcmusundan istifadə etməklə, tarixşünaslıqda indiyədək əldə edilmiş nailiyyətlərə söykənməklə problemi öyrənməyə və qiymətləndirməyə çalışmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Bu dissertasiyanın materialları, nəticələri və ümumiləşdirilmələrində Azərbaycan tarixi, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri, ilk növbədə neft sənayesinin tarixi üzrə ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, orta, ali və orta ixtisas məktəbləri üçün dərsliklərin tərtib olunmasında, mühazirə kurslarının hazırlanmasında, xüsusi kurs və seminarların keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya və onun ayrı-ayrı materialları tarixçilər, politoloqlar, siyasətçilər bütövlükdə vətən tarixi ilə maraqlanan hər bir oxucu üçün maraqlı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat obyektı olan “XIX-XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının neft siyasəti” mövzusunun ayrı-ayrı aspektləri Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə çap edilmiş, elmi konfranslardakı çıxışlara həsr edilmiş materiallarda və xaricdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı mütəxəssislərinin iştirakı ilə iki dəfə (15. VI . 2012; 17. 10. 2012) müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, 3 fəsil, 8 paragraf (yarım-fəsil), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənilmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, nəticələrinin aprobasiyası göstərilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı «**Neft sənayesinin xəzinənin qazanc mənbəyinə çevrilməsi**» adlanır və 3 yarım-fəsildən ibarətdir.

«**Şimali Azərbaycanda neft istehsalı inkişafının ümumi xülasəsi**» adlanan birinci paragrafda Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf dinamikası haqqında məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVII əsrə aid istər yerli, istərsə də xarici mənbələrdə, xüsusilə də Azərbaycanda olmuş səyahələrin əsərlərində və qeydlərində Azərbaycan nefti və onun çıxarılma üsulları, təyinatı, ixrac istiqamətləri və s. məsələlər əks olunmuşdur.¹ Eyni zamanda Rusiya işğalından sonra neft sənayesinin vəziyyəti, iltizam sistemi, neftin çıxarılması, daşınması, emalı və s. məsələlər haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Bu fəslin «**Çarizmin neft siyasətində torpaq məsələsi**» adlı ikinci yarım-fəsildə çarizmin neftli torpaqlarla bağlı siyasəti tədqiq olunur. Qeyd edilir ki, 1806-cı ilin oktyabrında Bakı xanlığının Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə xanın digər gəlir mənbələri kimi Abşeronun neft quyuları da müsədirə olunaraq çar xəzinəsinin sərəncamına verildi. Ayrı-ayrı şəxslərin ixtiyarında olan neft quyuları da, qiyməti dəyərindən dəfələrlə az ödənilməklə

¹ Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Санкт-Петербург: 1906, с. 483; Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостоптехиздат, 1954, 404 с.; Azərbaycan Respublikası DTA: f. 798, siy. 1, iş 2032; Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности (от конца XVII в до Великой Октябрьской революции) Москва-Ленинград: Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горнотопливной литературы. 1940, 190 с.; Каспий, 19 февраля, 1894, № 40.

ələ keçirildi.

Paraqrafda neft sənayesində mövcud olmuş iltizam sisteminin mahiyyəti, bu sistemin neft sənayesinin inkişafına mənfi təsirləri, onun ləğv olunma zərurəti və s. məsələlər də öyrənilmişdir. Rusiyada bu sahə ilə bağlı kifayət qədər ixtisaslı kadrların olmaması, maliyyə çatışmazlığı və dövlətin heç bir riskə getmədən sabit gəlir əldə etmək istəyi iltizam sisteminin tətbiqini şərtləndirən əsas amillər idi.

1872-ci ildə iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra neftli torpaqlar hərəca çıxarıldı. Bu məqsədlə bir sıra qaydalar işlənilib hazırlandı. 1872-ci ildə Qafqazın, əslində əsas etibarlı ilə Şimali Azərbaycanın neft mədənlərində neftin hasil olunmasına dair Qaydalar nəşr olundu ki, həmin Qaydalar da 1873-cü il yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minərək həyata keçirilməli idi. Bu Qaydalar aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

- hərəcların keçirilməsi yolu ilə bütün neft mədənlərinin xüsusi şəxslərə verilməsi;

- dövlət torpaqlarında, tam mülkiyyət hüququna malik olmaqla sahibkarlara mənsub olan şəxsi torpaqlarda və ya müxtəlif cəmiyyətlərin istifadəsində olan torpaqlarda (axırncıların razılığı olmaq şərti ilə) neftin axtarılmasına maneəsiz olaraq icazə verilməsi;

- dövlət torpaqlarında sənayeçilər üçün nəzərdə tutulan sahələrin qısa müddət ərzində ayrılması işini təmin etmək məqsədilə neft mənbələrinin elan olunmasında daha sadələşdirilmiş qaydaların tətbiq olunması;

- neftin axtarılması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif işlərin görülməsi üçün ayrılan torpaq sahəsinin ölçüsünün 10 desyatın həcmində müəyyənləşdirilməsi;

- sahədən istifadə olunma müddəti-neft mənbəyinin tükənməsinə qədər nəzərdə tutulmalı idi;

- sahəyə görə icarə ödənişinin miqdarı il ərzində hər desyatına görə 10 rubla qədər nəzərdə tutulurdu. Əgər torpaqların qiymətində dəyişiklik olarsa, o zaman yeni qiymət qoyulmalı idi;

- neftə görə deyil, ağ neftin hər puduna görə 40 qəpik miqdarında verginin tətbiq olunması ilə ağ neftin digər məhsullarının (parafin, benzin və sairə) bütün rüsumlardan azad olunması.¹

1890-cı ildən başlayaraq çar hökuməti neft sənayeçilərinin maraqlarına və fiskal fərziyyələrə müvafiq olaraq Bakı qəzasındakı kəndli torpaqlarının kütləvi şəkildə istismar olunması işinə başladı və bu zərəkəlilik fəaliyyətini həmin torpaqların kənd təsərrüfatında istismar olunması cəhətdən yarasız olması ilə əsaslandıraraq ört-basdır etdi. Sonradan kəndlilərdən torpaqların müsadirə olunması barədə 20 fevral 1891-ci il Qaydalarının da əlavə olunduğu² 9 fevral 1890-cı il qanununa müvafiq olaraq³ Bakı qəzasının 11 kən-

¹ Полное Собрание Законов Российской империи. II т. XL VII, 1872, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, № 50495.

² РГИА, ф. 1276, оп. 9, д. 198, с. 7- 22

³ Полное Собрание Законов Российской империи - III, т. XII, 1892, Санкт-Петербург:

dinin-Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Zabrat, Məhəmmədli, Biləcəri, Binəqədi, Digah, Xırdalan, Masazır və Bibiheybətın dövlət kəndlilərindən 5.325 desyatın torpaq müsadirə olundu.¹ 3.340 desyatın torpaq isə yerli kəndlilərin müvəqqəti istifadəsində qaldı ki, bunun müqabilində də həmin kəndlilər hər desyatınə görə ildə dövlətə 25 qəpik töycü verməli idilər.²

1892-ci il iyunun 3-də hökumət neft mədənlərinə dair yeni Qaydalar nəşr etdi ki, həmin Qaydalara görə də Abşeron yarımadasında bütün dövlət torpaqları (67° 9' şərq uzunluğu meridianına qədər) məlum neftverən sahələr elan olundular. Göstərilən torpaqlarda xüsusi şəxslər tərəfindən neftin axtarılması qadağan olunurdu. Bu torpaqlar icarəyə bundan sonra ancaq birdəfəlik haqqın və ya çıxarılan neftin hər pudundan məlum məbləğdə pul ödənilməsi şərtləri ilə verilə bilərdi.³ Çar hökumətinin neftverən torpaqlar barəsində əsassız və ağılsız siyasəti ona gətirib çıxartdı ki, neft mənbələrinin daha çox məhsuldar hissələri iri neft sənayeçilərinin əlində cəmləşdi və bu da öz növbəsində inhisarlaşma prosesini sürətləndirdi.

I fəslin «**Neft sənayesində çar hökumətinin aksiz siyasəti**» adlanan üçüncü yarım fəslində çar hökumətinin neft gəlirlərindən maksimum yararlanmaq siyasəti əks olunmuşdur. Hələ iltizam sisteminin ləğvindən bir neçə həftə əvvəl – 1872-ci il fevralın 1-də verilmiş qanununa müvafiq olaraq neft sənayesində aksiz vergisi təyin olunmuşdu.⁴ Həmin verginin tətbiq olunmasının əsas məqsədi iltizamın ləğvindən sonra neft mənbələrində dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin təmin edilməsi idi.

Ağ neft istehsalından aksiz vergisinin toplanması məqsədilə dörd dairə təşkil olunmuşdu. Birinci üç dairənin hər birinə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən 15 ağ neft zavodu (cəmi 45 zavod), dördüncü dairəyə isə Suraxanıda yerləşən iki ağ neft zavodu və Pirallahıdakı bir parafin zavodu daxil idi.⁵ Aksiz vergisinin hər puda görə 25 qəpik təyin olunması neftdən alınan işıqlandırıcı yağlara (fotogen, ağ neft, qazolin) aid idi. Lakin, aksiz vergisi hazır məhsullardan deyil, neftayırma zavodlarında neft emalı üçün istifadə edilən qazanların həcminə görə müəyyənləşdirilir və toplanırdı. Eyni zamanda qanun qazanlardan gündə yalnız bir dəfə istifadə olunmasını nəzərdə tuturdu. Lakin, aksiz siyasətinin mənfi nəticələri də var idi. Belə ki, bu siyasət neftin qiymətinin bahalaşmasına və xaricdən neft idxalının artmasına səbəb olurdu. Buna görə də 1877-ci il iyulun 6-da ağ neft sənayesində aksiz

Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, № 6580

¹ РГИА, ф. 37, оп. 33, д. 410, 46

² Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис: 1884, с. 46

³ Полное Собрание Законов Российской империи - III, т. XII, 1892, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, № 8659

⁴ Azərbaycan Respublikası DTA, f. 92, siy. 1, iş 1117, s. 117

⁵ İsmayılov M.A., İbrahimov M.C. Azərbaycan neft sənayesinin inqilaba qədərki tarixi. Bakı: Elm, 1991, s.62-63.

vergisinin ləğv olunması barədə qanun nəşr olundu.¹ Aksiz vergisinin ləğv olunması Bakı neft məhsulları istehsalının keyfiyyət göstəricilərinin kəskin şəkildə artmasına səbəb oldu, həmin məhsulların rəqabətə davamlılığı yüksəldi, ABŞ-dan neft idxalı kəskin sürətdə aşağı düşdü. 1884-cü ildə isə xaricdən Rusiyaya ağ neftin idxal olunması tamamilə dayandırıldı.²

Aksiz vergisinin ləğv olunması sözsüz olaraq, neft istehsalından dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirlərin azalmasına səbəb oldu. Artıq XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində neftin istehsalından toplanılan verginin bərpa olunması barədə danışıqlara başlandı. Həmin məsələ 1883-cü ildə dövlət əmlak nazirinin məruzəsində də öz əksini tapmışdı.³ Maliyyə Nazirliyinin məmuru V.İ.Andreyev neft sənayesinə verginin təyin olunması mümkünlüyünü aydınlaşdırmaq, neft sənayesindəki vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə Bakıya göndərildi. Az sonra V.İ.Andreyev ləğv olunmuş aksiz vergisinin bərpa edilməsi təklifini irəli sürdü.⁴ Nəticədə neft məhsulları üzərinə aksiz vergisinin təyin olunması haqqında Dövlət Şurasının 19 noyabr 1887-ci il tarixli qanunu 21 dekabr 1887-ci ildə çar tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra 15 yanvar 1888-ci ildə qüvvəyə mindi.⁵ Qəbul olunmuş qaydalara müvafiq olaraq daxili bazar üçün nəzərdə tutulmuş işıqlandırıcı neft “yağları” üzərinə təyin olunan aksiz vergisi yüngül işıqlandırıcı yağların hər puduna görə 30 qəpik məbləğində müəyyən olunmuşdu. İxrac olunmaq üçün nəzərdə tutulan ağ neft məhsuluna aksiz vergisi şamil edilmirdi.⁶ Beləliklə, sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qanunverici sistemini bu sahədə natamam olması ona gətirib çıxartdı ki, aksiz siyasətinin faydasından dövlətdən çox iri inhisarlar yararlanırdılar ki, onlar da çarizmin aksiz siyasətindən xırda və orta müəssisələri iflasa uğratmaq üçün istifadə edərək, özlərinin əzəmətinin daha da artırılmasına nail oldular.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “**Neftin nəqli məsələlərində çarizmin siyasəti**” adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir. “**Su nəqliyyatı vasitəsi ilə neft daşımalarına münasibətdə çarizmin siyasəti**” adlı birinci paragrafda neftin nəqli məsələləri ilə bağlı yürüdülmən siyasət şərh edilir. Abşeron yarımadasında hasil olunan neftin Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına, habelə Baltik dənizi vasitəsilə Avropaya daşınmasında Xəzər-Volqa su yolu mühüm əhəmiyyətə malik idi. İlk olaraq neft və neft məhsulları iki və üç orlu

¹ Полное Собрание Законов Российской империи, т. XXXXXII, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия. № 57456

² Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации. 1920-1922. Редактор К.А. Мореншильдт. Петроград: Государственный трест «Петропечать», 1926, с.14.

³ Всеподданнейший доклад министра государственных имуществ по поездке на Кавказ в 1883, Санкт-Петербург: 1884, с. 16-17.

⁴ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград: Наука, 1973, с.71.

⁵ РГИА, ф. 1263, оп. 1, д. 4376, с. 32

⁶ Yenə orada.

yelkənli gəmilərdə daşınırdı. Artıq XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Bakı neftinin Xəzərlə nəqlində buxar gəmiləri də iştirak etməyə başladı. Bu vaxtdan da Xəzərdə ilk gəmiçilik cəmiyyətləri - “Qafqaz” (1857), “Drujina” (1858), “Lebed” (1863)¹ və b. yarandı.

Bakı neftinin Xəzər dənizi ilə daşınmasını çətinləşdirən səbəblərdən biri daşıma xərclərinin baha olması və lazımı qədər nəqliyyat vasitələrinin çatışmazlığı idisə, digər səbəbi naviqasiya müddətinin qısa olması idi. Belə ki, bu dəniz yolu üçün naviqasiya bütün il ərzində yalnız 6-7 ay müddətində (martdan-oktyabrədək) açıq olurdu. Oktyabr ayından sonra isə Xəzərin şimalının və eləcə də Volqanın buz bağlanması praktik olaraq Bakı neftinin bu yolla Rusiyaya daşınmasını mümkün edirdi.

Bakı neftinin hasilat və emal sənayesinin sürətli inkişafı daşıma vasitələrinin də ona uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan tankerin ixtira edilməsi qanunauyğun və zəruri bir hadisə idi. Tankerin ixtira edilməsi ilə Bakı neftinin dənizlə daşınmasının inkişafına güclü təkan verildi. Dünyada birinci dəfə neftin tankerlərlə daşınmasını Həştərxan tacirləri olan Artyomov qardaşları həyata keçirmişdilər. Bu qardaşlar uzun müddət Bakıdan Xəzər dənizi ilə Həştərxana neft daşımaqla məşğul olmuşdular. 1873-cü ildə onlar «Aleksandr» adlı yelkənli gəmini xüsusi maye daşıyan gəmiyə çevirmişdilər.² 1878-ci ilin naviqasiya dövründə Xəzərdə birinci dəfə olaraq ağ neft buxar mühərriki ilə işləyən dəmir tankerlərlə daşınmağa başlandı. Bu istiqamətdə ilk addımı «Nobel qardaşları» şirkəti atdı. Belə ki, şirkətin sifarişli ilə İsveçin «Motalo» zavodunda inşa edilmiş «Zərdüşt» tankeri 1878-ci ildə Mariinski kanalı və Volqa çayı vasitəsilə Xəzərə gətirildi.³ Sonrakı illərdə şirkət bu qəbildən olan daha bir neçə gəmi - «Budda», «Maqomet» (Məhəmməd), «Spinoza», «Darvin» və digərlərini inşa etdirdi. Neftin nəqli neft sənayesinin digər sahələri ilə müqayisədə daha çox kapital qoyuluşu tələb etdiyindən burada böyük maliyyə ehtiyatlarına malik şirkətlər öz şərtlərini diktə edirdilər. 1883-cü ildə “Nobel qardaşları” şirkətinin öz kapitalının 3/4 hissəsini neft daşımalarına yönəltdirmişdir⁴ ki, bu da şirkətin sözügedən sahəyə xüsusi əhəmiyyət verdiyini əyani şəkildə göstərirdi.

Kəskin rəqabət və yüksək gəlirlər uğrunda barışmaz yarış şəraitində iri neft şirkətlərinin öz donanmalarını yaratması və iri paroxod şirkətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, xırda yelkənli gəmi sahibləri birlikləri ilə əsas yükəndərmələr tədricən azalmış və artıq 1910-cu ildə onların mövcudluğuna son qoyulmuşdur.⁵ Lakin neft sənayesində inhisarlaşma pro-

¹ Azərbaycan Respublikası DTA, f. 95, siy. 9, iş 422, c. 265-268.

² Самедов В. Нефть и экономика России 80-90-х гг. XIX в. Баку: Элм, 1988, с. 53

³ Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостоптехиздат, 1954, с.325

⁴ Mehdiyev Ə. Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilliyin son rübündə. Bakı: Altay, 2000, s.41

⁵ Нефтяное дело. 1899, № 6, Орган Совета съезда Бакинских нефтепромышленников Баку: с. 305-307; Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае, служащих

sesinin inkişaf səviyyəsi, çar hökuməti üçün bu məsələlərə baxılmaqla nizama salmaq imkanını az qala sıfıra endirirdi. Hökumət bu məsələlərin həllində iri neft maqnatları və onların birlikləri ilə yalnız və yalnız konsensusa nail olmaq yolu ilə iştirak edə bilərdi.

Dünya müharibəsi illərində dəmir yollarının əsasən hərbi təyinatlı yükləri qəbul etməsi və xaricə neft ixracının demək olar ki, kəsilməsi üzündən neft məhsullarının daşınmasında Xəzər-Volqa su yolunun əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Bu fəslin ikinci yarımfəsləli **“Dəmiryolu nəqliyyatı vasitəsi ilə daşımalara münasibət”** adlanır. Abşeron yarımadasında hasil olunan neft imperiyanın tələbatından qat-qat çox olduğu üçün əslində neft sənayesinin gələcək inkişafı onun xarici bazarlara səmərəli daşınmasından bilavasitə asılı idi. Bu baxımdan Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Tiflis-Bakı xəttinin çəkilməsi ilə əslində hökumət həm də bu istiqamətdə problemlərin həll edilməsinə çalışırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, magistral dəmir yol xəttinin çəkilməsi ilə yanaşı mədənlərdən neftayırma zavodlarına qədər də dəmir yolunun çəkilməsinə böyük ehtiyac vardı. Belə ki, XIX əsrin 70-ci illərinin sonlarına qədər mədənlərdən neft əsasən ibtidai vasitələrlə - tuluqlara doldurularaq arabaları və yaxud dəvə ilə daşınırdı.¹ Yağmurlu havalarda yolların keçilməz olması ilə əlaqədar neftin daşınması praktik olaraq mümkünsüz bir işə çevrilirdi. Problem yaradan digər amil arabaçıların vaxtaşırı olaraq daşıma haqlarını qaldırması idi ki, bu da dərhal neftin qiymətinə təsir göstərirdi. Bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün 1873-cü ildə Bakıda yaradılmış «Abşeron Dəmir Yolu Şirkəti» Bakını dar dəmir yolu ilə yarımadaadakı bütün başlıca neft mədənləri ilə birləşdirmək təklifini irəli sürdü.² Bakı-Balaxanı dəmir yolu xəttinin çəkilməsinə 1878-ci ilin aprelində başlandı və bu dəmiryolu artıq 1879-cu ilin aprelində istifadəyə verildi.³

Xəzər dənizini Qara dəniz ilə birləşdirən Cənubi Qafqaz dəmir yolunun çəkilişinə hələ 1865-ci ildə başlanılmasına baxmayaraq, işlər çox ləng gedirdi. Nəhayət, dəmir yolunun tikintisi 1879-cu ildə «Bakı-Tiflis Dəmir Yolu Cəmiyyəti» nə həvalə edildi. Onun layihəsinin qiyməti qızıl pulla 22, 153 milyon rubl müəyyən edilmişdi. 1883-cü il mayın 8-də Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı-Tiflis xətti tam istifadəyə verildi.⁴ Bu yol ölkəmizdə

источником косвенных налогов и поступлений акцизного по краю дохода за 1907 г., Изд. Закавказского акцизного управления Тифлис: 1908, 98 с.; Ибрагимов М.Дж. Земельный аспект во взаимосвязях царизма с нефтяными монополиями Азербайджана в период империализма // Известия АН АзССР. Серия истории, философии и права. 1980, № 2, сс 41-51.

¹ Ализаде А.М. К вопросу транспортирования нефти в дореволюционный период. // Летопись науки в Азербайджане (техника), ч. II, Баку: Элм, 1961, с. 146.

² Yenə orada.

³ Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостоптехиздат, 1954, с. 327.

⁴ Əliyev Q. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanada nəqliyyatın inkişafı. Bakı:

hasil olunan nefti və istehsal edilən neft məhsullarını Qara dəniz limanlarına, oradan Avropa, Asiya və Afrika bazarlarına daşınmasında müstəsna rol oynayırdı.

Cənubi Qafqaz dəmir yolu əsasən xaricə daşımaları həyata keçirdiyindən və Xəzər-Volqa su yolu ilə nəviqasiyanın qış aylarında kəsilməsi üzündən Rusiyanın mərkəzi quberniyalarının neftə getdikcə artan tələbatının ödənilməməsi Bakıdan şimal istiqamətində dəmir yolunun çəkilməsini zəruri etmişdi. Digər tərəfdən Rusiya kapitalistləri Cənubi Qafqaza fabrik və zavod məhsullarının kütləvi şəkildə gətirilməsi imkanına yiyələnmək üçün Şimali Qafqazdan Bakıya dəmir yolunun çəkilməsini təkidlə tələb edirdilər. Bu xətt üzrə inşaat işlərini həyata keçirmək hüququ verən konsessiyanı «Vladıqafqaz Dəmir Yolu Cəmiyyəti» əldə etdi. 1894-cü ildə Petrovsk limanınadək dəmir yolu rəsmən istifadəyə verildi.¹ Hökumət dairələrində belə hesab edirdilər ki, Petrovsk limanı ilin bütün aylarında açıq olduğu üçün Bakıdan gəmilər müntəzəm olaraq bura neft və neft məhsulları daşıya bilər və bu neft Petrovsk limanından dəmir yolu vasitəsilə lazımı istehlak məntəqələrinə çatdırılır. Lakin dəmir yolunda vaqon-çənlərin xeyli az olması, texniki qüsurlar, lazım olan infrastrukturun yoxluğu və daşıma tariflərinin kifayət qədər baha olması yeni - Petrovsk-Bakı xəttinin çəkilməsini zəruri edirdi. 1899-cu il aprelin 5-də Petrovsk-Dərbənd dəmir yolu, iyulun 15-də isə Bakı-Dərbənd dəmir yol xətti istifadəyə verilmiş oldu.

Bu yolun istifadəyə verilməsi ilə Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın ümumrusiya dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulması prosesi başa çatdı və sözsüz ki, bu, yükdaşımaların həcmının artmasına da öz güclü müsbət təsirini göstərdi. Lakin artıq 1901-ci ildə bu dəmir yolunun ciddi çatışmazlıqları üzə çıxdı. Cənubi Qafqaz dəmir yolunun birxətli olması, daşıma tariflərinin bahalılığı, vaqon-çənlərin və digər daşıma vasitələrinin azlığı bu yol ilə böyük həcmdə daşımaları həyata keçirməyə maneə törədirdi ki, bu da həm dövlət xəzinəsinin maliyyə mənafeələrinə, həm də neft sənayeçilərinin gəlirlərinə ciddi zərbələr vururdu.

Fəslin üçüncü yarım fəslisi “**Neftin boru-kəmərləri vasitəsilə nəqliyə çar hökumətinin münasibəti**” adlanır. Şimali Azərbaycanda, bütövlükdə Rusiya imperiyasında neft boru kəmərinin çəkilməsi ideyası hələ XIX əsrin 60-cı illərində irəli sürülmüşdür. 1863-cü ildə məşhur sənayeçi V. Kokorevin dəvəti ilə Bakıya gəlmiş tanınmış kimyaçı alim D.İ. Mendeleyev mədən və zavodları dəniz limanı ilə birləşdirən boru kəmərinin çəkilməsini təklif etmişdir.² Neft kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi ciddi maneələrlə qarşılaşmışdır. Dünya neft bazarında ABŞ neft ilə rəqabət aparan Bakı neftinin

Elm, 2003, s. 317.

¹ Əliyev Q. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı. Bakı: Elm, 2003, s.84.

² Двадцать лет деятельности нефтяной производствo Барона Нобеля. Санкт-Петербург: 1904, с. 253-254.

daha ucuz nəqletmə vasitəsi olan boru kəmərxətti ilə daşınması onun rəqəbət qabiliyyətini daha da artırmış olardı ki, bu da Amerika neftini öz əlində cəmləşdirən və dünya neft bazarında ağılıq edən “Standart Oyl” üçün ciddi maneə törədərdi. Xarici təzyiqlərlə yanaşı, daxildə də Bakını Qara dənizlə birləşdirən magistral neft kəmərinin çəkilməsinə qarşı duran kifayət qədər qüvvələr mövcud idi. Neft emalı müəssisələri sahibkarları və eləcə də neft daşımaları ilə məşğul olan şirkətlər bu magistral neft kəmərinin çəkilməsinə razı deyildilər. Onların bu mövqeyi başa düşülən idi. Çünki, neftin böyük həcmdə kəmərlə Qara dənizdəki Batum, yaxud da Poti limanlarına nəqli neft daşımaları ilə məşğul olan şirkətlərin bu sahədən sıxışdırılmasına gətirib çıxaracaqdı. Digər tərəfdən isə neftin xam şəkildə boru kəmərlə nəqli Bakıda neft emalı müəssisələrinin tənəzzülünə səbəb olardı.¹

1878-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq Balaxanıda Nobel qardaşları şirkətinə məxsus olan mädəndən Qara şəhərə qədər 9 km. uzunluğunda ağ neft kəməri çəkilib istismara verildi. 1879-cu ildə Lianozov şirkəti tərəfindən Balaxanı-Qara şəhər ikinci ağ neft kəmərinin çəkilişinə başlandı.² Əcnəbi kapitalistlər neft kəmərlərinin əhəmiyyətini tez bir zamanda qiymətləndirmiş və səmərə dalınca qaçaraq, magistral neft kəmərlərinin tikintisinə icazə almağa çalışırdılar. Fransız kapitalının nümayəndəsi Rotşild Bakı-Batum neft kəmərinin tikintisinə icazə verilməsi üçün hökumətə xüsusi xahişlə müraciət etmişdi.³ Rotşilddən sonra ABŞ təbəəsi olan Herbert Tvidl kamerqer (saray xadimi) H.Bodinsko ilə birlikdə çar hökumətindən neft kəmərinin tikintisi üçün icazə almağa cəhd göstərmişdi. hətta Tvidl tərəfindən 1877-ci ildə Rusiya imperiyasının Maliyyə Nazirliyinə layihə də təqdim edilmişdi.⁴ Lakin hökumət onun təkliflərindən imtina etmişdi. 1887-ci ilin avqustunda Dövlət Əmlak Nazirliyi yanında Bakı-Batum və yaxud Xəzər-Qara dəniz neft kəmərinin çəkilişi ilə bağlı xüsusi şəxslərin təkliflərinə qabaqcadan baxılması üçün müşavirə təşkil olundu.⁵ Təqdim olunmuş layihələrin müqayisəsi nəticəsində konsessiya haqqında məsələ dağ-mədən mühəndisi İ.P.İlimovun xeyrinə həll olundu.

Nazirlər Komitəsi 1890-cı ilin fevralında verilmiş layihələri geri qaytarmış və xəzinə hesabına neft kəmərinin çəkilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.⁶ Dövlət Əmlak Nazirliyində kəmərin çəkilməsi üçün 24,5 milyon rubl lazım olması müəyyən olundu. Bu məbləğ 4 ilə bölüşdürülürdü.

¹ Нардова В.А. Монополистические тенденции в нефтяной промышленности в 80-х гг. XIX в. и проблема транспортировки нефтяных грузов // Монополии и иностранный капитал в России. Москва-Ленинград: АН СССР, 1962, с.59

² Менделеев Д. И. Нефть // Сочинения, т. X, Изд-во АН СССР, 1949, с. 655

³ Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостоптехиздат, 1954, с. 331-332.

⁴ Azərbaycan Respublikası DTA, f. 92, s. 4, iş 17, s. 33-37, 49-51, 53

⁵ РГИА, ф. 37, оп. 33, д. 410, с. 14-51

⁶ РГИА, ф. 1263, оп. 1, д. 4776, с. 16

Lakin «digər daha vacib təxirəsalınmaz dövlət ehtiyacları üzündən» çar xəzinəsi Xəzər-Qara dəniz neft kəmərinin çəkilməsinə 1890-cı ildə bir qəpik belə ayıra bilmədi. Bütün bu yuxarıda deyilənlərdən açıq görünür ki, çar hökumətinin Xəzər-Qara dəniz neft kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı siyasəti qətiyyənlərdən ardıcıl deyildi. 1896-cı ilin daşqınları zamanı Batumda dəmir yolu xətti dağıldığından, neft kəmərinin tikilməsi məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılmalı olmuşdu.¹ Xəzinə Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Mixaylov stansiyasından Batuma kimi ağ neft kəmərinin inşası işlərinə başlandı.² Mixaylovdan Batuma qədər 216 verst uzunluğunda olan ağ neft kəmərinin inşası 1900-cü ildə ilk növbədə başa çatdırıldı. Həmin ildə Nazirlər Komitəsi Mixaylov-Ağtağlı dəmir yolu stansiyaları arasında ikinci ağ neft kəmərinin çəkilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1903-cü ildə Bakı-Heybət kəmərinə ağ neftin vurulmasına başlandı. Bütövlükdə uzunluğu 841 verst olan Bakı-Batum ağ neft kəmərinin çəkilişi 1906-cı ildə başa çatdırılmışdı. Kəmərin çəkilməsinə 22 milyon rubl xərclənmiş, onun istismarına isə 1907-ci ilin martından icazə verilmişdi.³ Bu dövrdə ağ neft kəmərinə olan ehtiyac mahiyyətini itirmişdi. 1911-1913-cü illərdə Bakı neft rayonundan ümumi neft daşımalarının yalnız 6%-i boru ötürücülərinin payına düşürdü.⁴ Kəmərin belə zəif işləməsinin səbəbi neft hasilatının iri inhisar birlikləri tərəfindən süni şəkildə azaldılması və nəticə etibarlı ilə istehsalın aşağı düşməsi idi.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Çarizmin xarici kapitala, neft inhisarlarına və onların təşkilatlarına münasibəti”** adlanır. Bu fəsil iki paragrafdan ibarətdir. **“Neft sənayesində xarici kapitala münasibətdə çarizmin yürütdüyü siyasət”** adlanan birinci paragrafda Bakı neft sənayesində xarici kapitalın cəlb edilməsi, onların fəaliyyətlərinin nizamlanması ilə bağlı çarizmin yeritdiyi siyasət şərh edilir. Daxili kapital qoyuluşlarının çatışmaması XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanın neft sənayesinə kapital ixracını zəruri edirdi. Çar hökuməti özü də etiraf edirdi ki, “vətən kapitalı kifayət etmir və hələ çox zəifdir”.⁵ Çar hökuməti 1872-ci ildə boş xəzinə torpaqlarında neftin axtarışı və çıxarılmasında xarici ölkə təbəələrinə rus təbəələri ilə bərabər hüquqlar verən qaydanı tətbiq etməyə məcbur oldu.⁶ Müxtəlif hakim dairələrdə bu qaydalara münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Çoxları hesab edirdilər ki, bu addım yerli təbii sərvətlərin ölkədən kütləvi surətdə daşınmasına və daxili kapital yığımları prosesinin tormozlanmasına gətirib çıxaracaqdır. 1872-ci il “Qaydalar”ına görə, xarici təbəələr imperiya ərazisində açıq fəaliyyət göstərmək üçün rus hökumətindən hər məsələ ilə bağlı ayrıca razılıq almalı idilər.

¹ РГИА, ф. 37, оп. 33, д. 31, с. 50-60

² Yənə orada, ф. 1263, оп. 2, д. 5193, с.158-159

³ Прутула В.А. Транспорт нефти и газа. Москва: 1948, Гостехиздат, с. 72

⁴ Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности (дореволюционный период). Москва-Ленинград: Гостоптехиздат, 1954, с.342.

⁵ РГИА, ф. 1276, оп. 19, д. 553, с. 1

⁶ Yənə orada, ф. 37, оп. 70, д. 25, с. 9

Lakin bu qəbildən olan çətinliklər, hökumətin xarici kapital qarşısında qoymaq istədiyi maneələr rus səhmdar şirkətləri yaradaraq bu dövlətin bayrağı altında fəaliyyət göstərmək kimi tamamilə qanuni və rahat yolla, asanlıqla aradan qaldırılırdı.¹ Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şimali Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın daxil olması faktiki olaraq Nobellərlə deyil, Rotsildlə başlayır. Çünki mənşəcə İsveçdən olan və yuxarıda göstərilən səbəblərdən “Nobel qardaşları” firmasını yaradan Nobellər bütün var-dövlətlərinin çoxunu 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı rus ordusunu silahla təchiz etməklə əldə etmişdilər.² Buna görə də Nobel qardaşlarının kapitalını xarici kapital hesab etmək əslində çox çətindir.

1887-ci ilin iyulunda Dövlət Əmlakı Nazirliyində xarici təbəələrə və xarici cəmiyyətlərə Qafqazdakı neftli torpaqlara sahib olmağı və ya onlardan icarədar kimi istifadə etməyi qadağan edən, guya ki, dövlət mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlmiş qanun layihəsi işlənib hazırlandı.³ Dövlət əmlakı naziri M.N.Ostrovski belə hesab edirdi ki, xarici kapitalın neft sənayesinə təsirinin genişlənməsi nəinki arzuolunmaz iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər, həm də çar Rusiyasının Qafqazdakı siyasi maraqlarını da zərbə altına qoyar. Maliyyə naziri İ.A.Vışeqradski isə hesab edirdi ki, Rusiya kimi kəsb kapitala malik ölkədə xarici kapitalın tamamilə qarşısının alınması istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən vaxtsız addım olardı.⁴

1892-ci ilin iyunun 3-də qəbul olunmuş yeni qaydalarda xaricilərə və onların cəmiyyətlərinə neftli torpaqlardan istifadə və ya torpaqlar üzərində mülkiyyət hüququ verilir. Lakin bunun üçün “hər dəfə xüsusi olaraq Dövlət Əmlak nazirindən icazə alınması mütləq olmayıb, daxili işlər və maliyyə nazirlikləri, Qafqazın mülki hissə üzrə rəhbərliyi ilə razılaşdırılma kifayət idi.”⁵ Bu qaydalar onların dərc olunmasına qədər neft işi ilə məşğul olan şəxs və cəmiyyətlərə şamil edilmirdi.

Müharibə ərafəsində ingilis kapitalının neft işində fəallığının yüksəlməsi neftin daxiliyanma mühərriklərində yanacaq kimi istifadə olunmasının yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə də birbaşa bağlı idi. 1911-ci ildə Böyük Britaniyada qəbul edilmiş xüsusi qanuna görə ingilis donanmasının gəmiləri də neft yanacağına keçirilmişdi. Beləliklə də, neft təchizatı sürətlə yaxınlaşan dünya müharibəsinə hazırlıq işində əsas məsələlərdən birinə çevrilirdi. 1914-cü il sentyabrın 22-də Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olan dövlətlərin təbəələrinin tərpxənməz əmlaka sahib olma, həmçinin onun istifadə və

¹ Чишева М.Ч. Иностраный капитал в нефтяной промышленности Кавказа в конце XIX - начале XX в. Автореф. дис. канд. ист. наук – Владикавказ: 2005, с. 134

² Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика 1880-1918 гг. Москва-Ленинград: Наука, 1965, с.25

³ РГИА, ф. 37, оп. 70, д. 25, с. 18-24

⁴ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград: Наука, 1973, с. 115

⁵ Полное Собрание Законов Российской империи - III, т. XII, 1892, Санкт-Петербург: Типография II од. Собств. Его императорского Величества Канцелярия, №8659

idarə edilməsi hüquqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılması qaydalarının tətbiq olunması haqqında çar fərman imzalanmışdı.¹ Bu fərman imperiyanın iqtisadi, siyasi və hərbi maraqlarının müdafiəsinə xidmət etməli idi.

Beləliklə, çarizmin neft sənayesində xarici kapitalın iştirakına münasibətdə yürütdüyü siyasət qeyri-ardıcılığı və ziddiyyətli olması ilə fərqlənirdi, bunun səbəbləri isə hökumət aparatının korrupsiyaya qurşanması, qanunvericilik sisteminin təkmil olmaması, lap yuxarı hakım dairələrdə xarici kapitalla sıx iqtisadi maraq və iş birliyinə malik olan qüvvələrin mövcudluğu ilə bağlı idi.

Sonuncu fəslin ikinci yarım fəsil **“Çar hökumətinin neft inhisarları və onların təşkilatlarına münasibəti”** adlanır. Burada göstərilir ki, XIX əsrin 70-80-ci illərindən etibarən Bakı neft sənayesinin coşqun inkişafı, istehsalın mərkəzləşməsi, təmərküzləşməsi və kapital axınının güclənməsi prosesində iri təsərrüfat-iqtisadi birlikləri-inhisarlar meydana gəlmişdir.

Rusiya imperiyası üzrə kapital yığımının dərəcəsi və kapitalistcəsinə inhisarlaşmanın inkişaf səviyyəsinə görə neft sənayesi digər aparıcı sənaye sahələri içərisində ilk yerlərdən birini tuturdu.² Güclü feodal qalıqlarının mövcud olduğu mütləqiyyət Rusiyasında çar hökuməti burjua dairələrinin sıx birləşməsinə ehtiyatla yanaşırdı. Belə ilk sahə sahibkarlığı təşkilatlarından biri 1884-cü ilin yanvarında yaradılmış Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı idi.³ Qurultay iri kapitalın əsas təşkilatı olmaqla onun inhisarlaşmasına xidmət edən əsas vasitə idi. 1890-cı ildən etibarən isə Qurultay Şurasının «Neftyanoe delo» adlı mətbu orqanı nəşr olunmağa başladı.⁴ Çar hökuməti ciddi-cəhdlə Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının fəaliyyətini nəzarətdə saxlamağa can atırdı. Hökumət qurultayda iri kapitalın üstünlüyünə imkan verməməyə çalışırdı.⁵ 1906-cı ildə Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Peterburq Sənaye və Ticarət Nümayəndələrinin Qurultay Şurasının başçılığı altında yeni təşkil olunmuş Ümumrusiya Qurultaylar Təşkilatına daxil oldu. Həmin ildə senzür haqqında Əsasnamə Ticarət və Sənaye naziri D.A.Filosofovun qərarı ilə yenidən dəyişdirildi. Yeni Əsasnamə xırda və orta şirkətlərin qurultaylardakı nümayəndəliyini bir qədər genişləndirirdi. Lakin, səslərin hesablanması yeni qaydalarında da inhisarçı mövqə tutan iri neft firmalarının mütləqiyyətə və ondan asılı olan kiçik və orta firmaların dəstəyinə arxalanaraq öz üstün mövqelərini saxlamışdılar.⁶

1900-1903-cü illər ümumdünya iqtisadi böhranı istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi prosesini gücləndirməklə yanaşı, həm də neft sənayeçilərinin inhisarçı ittifaqlarda birləşməsi və sazişlər bağlanması da sürətləndir-

¹ Собрание узаконений Российской империи, отд. I, Санкт-Петербург: 1914, № 2421

² Першке Л.Л., Першке С.Л. Русская нефтяная промышленность, ее развитие и современное в статистических данных. Тифлис: 1913, с. 360

³ РГИА, ф. 37, оп. 73, д. 333, с. 1-4; ф. 1263, оп. 1, д. 4376, с. 243-246;

⁴ Yenə orada, d. 283, c. 35

⁵ Yenə orada, op. 73, d. 292, c. 13-14

⁶ ARDTA, f. 798, siy. 1, iş 747, c. 19-21

di. Belə ki, 1901-ci ildə daxili bazara ağ neftin çıxarılması barədə neft sənaye firmaları - «Nobel qardaşları» şirkəti, «Xəzər-Qara dəniz», «Qafqaz» cəmiyyətləri və digərləri arasında kartel sazişi bağlanmışdı.¹ Amma hökumətin bu sazişlərə münasibəti mənfədi idi.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində «Nobel qardaşları», «Şell» və «Oyl» şirkətlərinin əlində ölkə neft sənayesindəki bütün səhmdar kapitalın 86%-i və neft hasilatının 60%-i cəmləşmişdi.² Belə vəziyyətin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri çarizmin mükəmməl olmayan qanunvericiliyi idi.

İnhisarçıların nümayəndəli təşkilatlarının, bütövlükdə götürüldükdə isə əslində Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultay Şurasının Neft Şöbəsinin fəaliyyətində onların dövlət təşkilatlarından üstünlüyü hiss olunurdu. Bu da çar mütləqiyyətinin mürtəcə-ləng xarakterindən yüksək gəlirlər götürmək istəyi ilə bu gəliri götürməyi mümkün edən vasitələrdən xəbərsiz olmağın arasındakı qeyri-mütənəsbibliyin qanuni nəticəsi idi.

Dissertasiya işinin nəticə hissəsində aparılmış tədqiqat əsasında əldə edilmiş mühüm nəticələr qeyd edilmiş, o cümlədən ümumi müddəalar müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Bakı neftinin Xəzər-Volqa su yolu ilə nəqli (XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində) // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s. 54-62.
2. Bakı neftinin dəmir yolu və boru kəmərxətti ilə nəqli (XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində) // Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, 2009, №4, s.120-130.
3. XIX əsrin əvvəllərində Bakı neft quyularının iltizama verilməsi tarixinə dair // AMEA Aspirantlarının Elmi konfransının materialları. Bakı: 2009, s. 364-369.
4. Bakı neftinin nəqli tarixindən (XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəllərində) // “Əsrin müqaviləsi: Reallıqlar və perspektivlər”. Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 2009, s. 81-86.
5. К вопросу об акцизной политике царского правительства в нефтяной промышленности северного Азербайджана // Вопросы гуманитарных наук. Москва: 2009, № 6 (44) , s. 22-29
6. Нефтяная политика царизма в Азербайджане в XIX в // Казахский Национальный Университет имени Ал-Фараби. Алматы: 2012, №1-2 (51-52), s.164-168.
7. The Attitude of the Tsarist Government towards the Oil Monopolies and

¹ Azərbaycan Respublikası DTA, f. 798, siy. 1, iş 95, c. 29-30; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград: Наука, 1973, с. 244-245

² Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград: Наука, 1973, с. 567

Their Organizations // Гилея (Украина), 2012, выпуск 64, (№9) s.183-189.

8. Çarizmin Azərbaycan neft sənayesində xarici kapitalla münasibəti // MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, “Tarix və gerçəklik” jurnalı 2013 №1 s. 89-99.
9. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda neft siyasətinin tarixşünaslığı // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfrans, 5-7 may 2015, s.59-62.

Нефтяная политика царской России в Азербайджане (в начале XIX-XX веков)

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в комплексной форме исследуется нефтяная политика царской России в Азербайджане.

Диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении говорится о значении и актуальности темы, а также анализируются научные источники и исследования по данной теме, показана научная новизна работы.

В первой главе автор проводит короткий экскурс в историю развития нефтяной промышленности в Северном Азербайджане, а также рассматривает земельный вопрос в нефтяной политике царизма и проводит сравнительный анализ акцизной политики царского правительства.

Во второй главе рассмотрена политика царской России в отношении перевозок с помощью водного транспорта, изучена политика царизма в вопросе перевозок нефти по железной дороге, а также проанализирован вопрос о транспортировке нефти по нефтепроводу.

В третьей главе диссертации рассмотрена политика царизма в отношении иностранного капитала, а также изучен вопрос отношения царизма к нефтяным монополиям и их организациям.

В заключении диссертации даны системные выводы, к которым пришли по ходу исследования.

Диссертация завершается списком использованной литературы, а также архивными данными.

The oil policy of the tsarist Russia in North Azerbaijan in the XIX century and the beginning of the XX century

SUMMARY

In the dissertation for the first time in history study the oil policy of the Tsarist Russia in North Azerbaijan in the XIX century and the beginning of the XX century have been investigated in a complex.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature.

In the introduction the actuality and importance of the theme have been pointed out, the scientific sources and research works have been analysed, the innovation in the scientific work has been touched upon.

In the first chapter a brief excursion on the general review of the development of oil extraction in North Azerbaijan and the land problem in the oil policy of tsarism is investigated, comparative analysis the xcisepolicy of the tsarist government in the oil policy.

In the second chapter in attitude to oil transportation by water transport of the tsarist policy is investigated, in the consideration oil transportation via railway transportare studied, transportation of oil through pipelines have been discovered.

The third chapter of the dissertation work involves tsarist policy in the oil industry to foreign capital and attitude the tsarist government's policy on the oil monopoliesand their organizations is investigated.

The conclusion consists of systematic results attained during the investigation of the theme.

Formatı: 60x84 ¹/₁₆. F.ç.v. 1,75.
Tiraj 100 nüsxə.
«Turxan» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

НАМИГ АЛИШАХ оглу КЕРИМОВ

**НЕФТЯНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ - 2015